International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.12 No.2 November – December 2024

पक्षांतर बंदी कायदा, प्रादेशिक पक्षांचे अस्तित्व आणि भारतीय लोकशाही : एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. राम महादेव चव्हाण

राज्यशास्त्र विभाग,

बॅ. बाळासाहेब खर्डेकर महाविद्यालय, वेंगुर्ला

***Corresponding Author* - प्रा. राम महादेव चव्हाण**

DOI - 10.5281/zenodo.20828034

सारांश (Abstract):

भारतीय लोकशाहीमध्ये प्रादेशिक पक्षांनी संघराज्यवादाला बळकटी देण्याचे, स्थानिक प्रश्नांना राष्ट्रीय स्तरावर मांडण्याचे आणि केंद्रातील सत्तेवर प्रभावी नियंत्रण ठेवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. तथापि, गेल्या काही दशकांत विविध प्रादेशिक पक्षांमध्ये झालेल्या फुटी, गटबाजी आणि पक्षांतराच्या घटनांमुळे त्यांच्या अस्तित्वासमोर गंभीर आव्हाने उभी राहिली आहेत. 1985 मध्ये लागू झालेल्या पक्षांतर बंदी कायद्याचा उद्देश राजकीय अस्थिरता रोखणे आणि जनादेशाचे संरक्षण करणे हा होता. मात्र अलीकडील राजकीय घटनांनी या कायद्याच्या परिणामकारकतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण केले आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात पक्षांतर बंदी कायद्याची पार्श्वभूमी, त्याची उपयुक्तता, मर्यादा, प्रादेशिक पक्षांवरील परिणाम आणि आवश्यक सुधारणा यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

की-शब्द: पक्षांतर बंदी कायदा, प्रादेशिक पक्ष, लोकशाही, संघराज्यवाद, जनादेश, राजकीय स्थैर्य.

प्रस्तावना:

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी आणि बहुविध लोकशाही मानली जाते. भारतीय राजकारणात राष्ट्रीय पक्षांबरोबरच प्रादेशिक पक्षांनीही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. राज्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक आणि आर्थिक प्रश्नांचे प्रतिनिधित्व करण्याचे कार्य प्रादेशिक पक्ष करतात. त्यामुळे भारतीय संघराज्य व्यवस्थेला बळकटी प्राप्त होते.

मात्र अलीकडील काळात महाराष्ट्रातील शिवसेना, राष्ट्रवादी काँग्रेस, तसेच इतर राज्यांतील अनेक प्रादेशिक पक्षांमध्ये झालेल्या फुटींमुळे प्रादेशिक पक्षांच्या स्थैर्याविषयी प्रश्न निर्माण झाले आहेत. या घटनांनी पक्षांतर बंदी कायद्याच्या प्रभावीतेवर नव्याने चर्चा सुरू केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. पक्षांतर बंदी कायद्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घेणे.
2. प्रादेशिक पक्षांचे भारतीय लोकशाहीतील महत्त्व स्पष्ट करणे.
3. पक्षांतर बंदी कायद्याच्या मर्यादांचा अभ्यास करणे.
4. प्रादेशिक पक्षांवरील फुटींच्या परिणामांचे विश्लेषण करणे.
5. आवश्यक घटनात्मक व कायदेशीर सुधारणांचा विचार मांडणे.

संशोधन प्रश्न:

1. पक्षांतर बंदी कायदा प्रादेशिक पक्षांचे संरक्षण करण्यात यशस्वी ठरला आहे का?
2. अलीकडील राजकीय फुटींमुळे जनादेशाचे स्वरूप बदलते का?
3. प्रादेशिक पक्षांच्या अस्तित्वासाठी कायद्यात सुधारणा आवश्यक आहेत का?
4. लोकशाहीतील मतभिन्नता आणि पक्षनिष्ठा यांच्यात संतुलन कसे राखता येईल?

संशोधन पद्धती:

या संशोधनासाठी दुय्यम (Secondary) माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. संविधानातील तरतुदी, न्यायालयीन निर्णय, संशोधन लेख, पुस्तके, वृत्तपत्रे आणि राजकीय घडामोडींचे विश्लेषण यांचा आधार घेण्यात आला आहे.

पक्षांतर बंदी कायद्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

1967 नंतर भारतात मोठ्या प्रमाणावर पक्षांतराच्या घटना घडू लागल्या. हरियाणातील आमदार गयालाल यांनी अल्पावधीत अनेक वेळा पक्ष बदलल्यामुळे "आया राम, गया राम" ही संज्ञा प्रसिद्ध झाली.

या पार्श्वभूमीवर 1985 मध्ये 52 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे दहावे अनुसूची (Tenth Schedule) संविधानात समाविष्ट करण्यात आले. कायद्यानुसार:

- स्वेच्छेने पक्ष सदस्यत्व सोडल्यास अपात्रता.
- पक्षाच्या आदेशाविरुद्ध मतदान केल्यास अपात्रता.
- अपक्ष सदस्याने पक्षात प्रवेश केल्यास अपात्रता.
- 2003 मध्ये 91 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे कायदा आणखी कठोर करण्यात आला.

भारतीय लोकशाहीमध्ये प्रादेशिक पक्षांचे महत्त्व:

1. संघराज्यवादाचे संरक्षण:

प्रादेशिक पक्ष राज्यांच्या हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करतात. त्यामुळे केंद्र-राज्य संबंध अधिक संतुलित राहतात.

2. स्थानिक प्रश्नांचे प्रतिनिधित्व:

शेती, भाषा, संस्कृती, रोजगार आणि प्रादेशिक विकास यांसारख्या विषयांना प्राधान्य दिले जाते.

3. सत्तेवरील नियंत्रण:

प्रादेशिक पक्ष राष्ट्रीय पक्षांच्या वर्चस्वाला मर्यादा घालतात.

4. विविधतेचे प्रतिनिधित्व:

भारतातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक विविधतेला राजकीय अभिव्यक्ती मिळते.

पक्षांतर बंदी कायद्याच्या मर्यादा:

1. सामूहिक फुटींना आळा घालण्यात अपयश:

कायद्याचा उद्देश वैयक्तिक पक्षांतर रोखणे हा होता. मात्र प्रत्यक्षात मोठ्या गटांच्या माध्यमातून पक्ष फोडण्याचे प्रकार वाढले.

2. सभापतींच्या निर्णयातील विलंब:

अपात्रतेचे अधिकार सभापतींकडे असल्यामुळे निर्णय अनेकदा राजकीय प्रभावाखाली घेतले जातात.

3. न्यायालयीन हस्तक्षेपाची गरज:

राजकीय वादांचे अंतिम निराकरण न्यायालयातच करावे लागते.

4. जनादेशाचे विकृतीकरण:

मतदार विशिष्ट पक्षाच्या विचारसरणीला मतदान करतात. निवडून आल्यानंतर पक्ष बदलल्यास जनादेशाचा अपमान होतो.

महाराष्ट्रातील राजकीय घडामोडी : एक प्रकरण अभ्यास:

महाराष्ट्रात शिवसेना आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षांमध्ये झालेल्या फुटींनी पक्षांतर बंदी कायद्याच्या मर्यादा स्पष्ट केल्या. या घटनांमधून पुढील प्रश्न निर्माण झाले:

- पक्षावर अधिकार कोणाचा?
- पक्षचिन्ह कोणाला मिळावे?
- निवडून आलेले सदस्य आणि मूळ संघटना यापैकी खरी वैधता कोणाची?

या प्रश्नांनी भारतीय पक्षव्यवस्थेतील संस्थात्मक कमकुवतपणा अधोरेखित केला.

अँटोनियो ग्राम्शी आणि राजकीय संक्रमण:

अँटोनियो ग्राम्शी यांनी म्हटले आहे:

"जुनं मरत नाही आणि नवं जन्माला येत नाही, तोपर्यंत मधला काळ सैतानाचा असतो."

भारतीय प्रादेशिक पक्षांच्या वर्तमान परिस्थितीचे वर्णन करण्यासाठी हे विधान अत्यंत समर्पक आहे. जुने नेतृत्व, नवीन राजकीय समीकरणे, बदलते मतदार आणि वाढते केंद्रीकरण यामुळे प्रादेशिक पक्ष संक्रमणाच्या अवस्थेत आहेत.

पक्षांतर बंदी कायदा अधिक कठोर करावा का?

कायदा कठोर करण्याच्या बाजूने

- जनादेशाचे संरक्षण.
- राजकीय स्थैर्य.
- प्रादेशिक पक्षांचे अस्तित्व.
- भ्रष्ट राजकीय व्यवहारांना प्रतिबंध.
- कायदा कठोर करण्याविरोधातील मुद्दे
- मतभिन्नतेचे स्वातंत्र्य कमी होऊ शकते.
- पक्ष नेतृत्वाची हुकूमशाही वाढू शकते.

- लोकप्रतिनिधींची स्वायत्तता कमी होऊ शकते.

सुधारणा आणि शिफारसी:

- पक्षांतर करणाऱ्यांसाठी तात्काळ अपात्रता.
- सहा महिन्यांच्या आत पुनर्निवडणूक बंधनकारक करणे.
- स्वतंत्र अपात्रता न्यायाधिकरण स्थापन करणे.
- सभापतींच्या अधिकारांवर मर्यादा आणणे.
- पक्षांतर्गत लोकशाही बंधनकारक करणे.
- प्रादेशिक पक्षांच्या संस्थात्मक रचनेला संरक्षण देणे.

निष्कर्ष:

प्रादेशिक पक्ष हे भारतीय लोकशाहीचे केवळ घटक नसून संघराज्यवादाचे आधारस्तंभ आहेत. वारंवार होणाऱ्या फुटी आणि पक्षांतराच्या घटनांमुळे त्यांचे अस्तित्व धोक्यात येत आहे. पक्षांतर बंदी कायदा अस्तित्वात असूनही तो अपेक्षित परिणाम साधण्यात पूर्णपणे यशस्वी झालेला नाही. त्यामुळे कायद्यामध्ये आवश्यक सुधारणा करून जनादेशाचे संरक्षण, राजकीय स्थैर्य आणि लोकशाहीतील मतभिन्नतेचा अधिकार यांच्यात समतोल साधणे आवश्यक आहे. भारतीय लोकशाहीच्या सुदृढ भविष्यासाठी प्रादेशिक पक्षांचे संरक्षण हे केवळ राजकीय नव्हे तर घटनात्मक गरज आहे.

संदर्भसूची:

1. भारताचे संविधान – दहावे अनुसूची.
2. Kashyap, S.C. Our Constitution.
3. Austin, Granville. Working a Democratic Constitution.
4. Fadia, B.L. Indian Government and Politics.
5. Chandra, Bipan. India Since Independence.
6. Supreme Court Judgements on Anti-Defection Law.
7. Election Commission of India Reports.
8. Various Parliamentary Committee Reports.